

Неля ГЕРАСИМЕНКО

З ІСТОРІЇ МІР МІСТКОСТИ І ВАГИ НА ВОЛИНІ І НАДДНІПРЯНЦІНІ В XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

Однією з малодосліджених проблем історичної метрології України є одиниці місткості і ваги на українських землях у складі Великого Князівства Литовського, а з 1569 р. — Речі Посполитої, у тому числі на Волині і Наддніпрянщині.

Деякі з мір місткості і ваги, які застосовувалися в цьому регіоні у XV — першій половині XVII ст., розглянуті в розвідці І. Єрофієва про давні українські міри¹. Проте автор визначив величину мір головним чином за нормативними документами держав, до складу яких увійшли українські землі. У зв'язку з цим його висновки можуть бути лише орієнтиром при визначенні величини мір.

Значний інтерес для досліджуваної теми представляє стаття Я. Ісаєвича, опублікована на початку 60-х рр. XX ст.² Поряд із визначенням завдань історичної метрології як науки автор підкреслив значення дослідження регіональних українських мір. Він застеріг також від некритичного ставлення до метрологічних запозичень при формуванні номенклатури українських мір, що варте уваги при дослідженні мір Волині й Наддніпрянщини XVI — першої половини XVII ст. На основі друкованих і рукописних джерел автор склав метролого-нумізматичні таблиці, в яких на підставі критичного використання попередніх досліджень уточнив відомості про номенклатуру і особливо про реальні величини низки давніх метрологічних одиниць³.

Відомості про походження назв мір місткості і ваги, поширених на українських землях, у тому числі й на Волині і Наддніпрянщині, у XIV — першій половині XVII ст., наведені в праці В. Винника⁴.

Дослідженню міри ваги *камінь* для зважування цінних товарів на матеріалах львівських міських прибутково-видаткових книг за 1404—

¹ Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // *Роботи з метрології* / За ред. акад. Д. І. Вагалія. — Харків, 1927. — Част. 2. — С. 5—52.

² Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст. // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. — 1961. — № 2. — С. 3—13.

³ Там само. — С. 10—13.

⁴ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. — К., 1966. — 149 с.

1426 рр. і встановленню його розміру для Львова і Луцька присвячена стаття М. Котляра⁵.

Деякі відомості про досліджувані міри трапляються у працях польських учених К. Соханевича, Ф. Штамма, О. Гілевича⁶. Особливе зацікавлення щодо зіставлення польських мір та мір Волині і Наддніпрянщини викликають складені К. Соханевичем історико-метрологічні таблиці, опубліковані в „Вадемекумі“ Т. Вежбовського⁷.

Таким чином, одиниці виміру і ваги, поширені на Волині і Наддніпрянщині у XIV ст., майже не досліджувалися. Цій малодослідженій проблемі і присвячена наша стаття.

Серед значної кількості мір місткості і ваги, які траплялися на Волині і Наддніпрянщині у XIV — першій половині XVII ст., можна виділити насамперед так звані *медові* міри. Однією з найбільших мір була міра *встав*. Так, у королівській грамоті за 1500 р., наданій Богусеві Боговитиновичу на збирання данини з подніпровських та інших руських волостей, зазначалося, що від „вставу меду прєсного“ жителі мали платити „по чотири рубли грошей“, а від колоди — по дві копи. Співвідношення ж між рублем і копою, як зазначено у грамоті, було таким: „За рубль грошей по дві копи грошей“⁸. Отже, за встав меду треба було платити вісім кіп грошей, а за колоду — дві. Тоді встав дорівнював чотирьом колодам.

Меншою від вставу була міра *носатка*. В уставній грамоті великого литовського князя Олександра, виданій 26 травня 1494 р. київським міщанином, зазначено розмір податку: „Отъ колоды меду грошъ, а за носатку меду два грошы“⁹. Отже, носатка дорівнювала двом колодам.

У документальних джерелах не виявлено співвідношення між вставом і носаткою. Але за названими даними можна вважати, що встав дорівнював двом носаткам, або чогирьом колодам.

Значного поширення на українських землях XIV — першої половини XVII ст. набула міра *колода*. Походження назви міри В. Винник пов'язує з дієсловом *колоти* і припускає, що назву дерев'яного посуду колода стала означати з виникненням колодного бджільництва. Згодом ця видовбана із суцільного стовбура дерева посудина стала використовуватися і як міра. Оскільки в метрологічному значенні вона у минулому засвідчена лише на території сучасної України, дослідники вважають, що колода — це специфічно українська міра¹⁰. У колодах вимірювали переважно збіжжя і мед. Так, наприкінці XV ст. ловцеві Гиревцю за королівським указом

⁵ Котляр М. Ф. Скільки важив „камінь“ у Львові і Луцьку на початку XV ст. // Архіви України.— 1967.— № 3.— С. 39—41.

⁶ Sochaniewicz K. Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbozowych) w XV i XVI w. // Zapiski Numizmatyczne.— 1925.— N 2; Stamm F. Miary dlugosci w dawney Polsce.— Warszawa, 1935; Gilewicz A. Studia z dziejow miar i wag w Polsce. Cz. 1 // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— 1936.— T. 16.

⁷ Wierzbowski T. Vademecum.— Lwów; Warszawa, 1926.— S. 214—226.

⁸ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства.— Москва, 1892.— Приложения.— С. 13.

⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.— С. 145.

¹⁰ Sochaniewicz K. Terminologia czerwonoruskich miar...— S. 40; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги.— С. 94.

було видано п'ять колод жита з комор Луцького ключника, київському митрополитові за королівським указом від 24 квітня 1498 р. — „2 колоде меду“, а київським ключникам — „10 колод меду прєсного“ з ключа київського¹¹.

Колода слугувала і мірою оподаткування. Жителі села Соломина Володимирського повіту, які у 1499 р. перейшли у власність І. Русиновича, стали йому платити чотири колоди вівса. А жителі села Романова платили у 1471 р. на місто Житомир „осмъ колод овса“, а на пустовських землях збирали дві колоди меду і „полтретья вєдра“¹².

Від колоди брали мито, про що йшлося у вирокі короля Сигізмунда I київським міщанам, наданому 22 березня 1511 р. Воно мало назву *поколodne*. Так, київські міщани мали платити це мито на монастир св. Миколи „оть колоды по грошу“ у разі, коли жито везли до міста річкою або сухим шляхом. Оскільки в колоді, як зазначено в королівському вирокі, було „осмъ осьмаков“, то іноді брали мито „оть осьмака по пенязю“¹³. Таким чином, колода, як міра сипких, поділялася на вісім осьмаків.

Але найбільш поширена колода як медова міра. Так, в описі поселень, які належали до Мозирського замку, здійсненому 1552 р., зазначено „меру мєдовую зовут колодою, а вь колоде двє кади“¹⁴.

Міра *кадь* була успадкована від давньоруської системи мір. Відомості про неї знаходимо у давньоруському кодексі законів „Руська правда“¹⁵. Назва міри мала ранньослов'янське запозичення з грецької мови¹⁶. У XIV — середині XVII ст. кадь була досить поширеною одиницею міри місткості на Волині і Наддніпрянщині. У кадях жителі платили податки. Так, у 1468 р. жителі села Медковичів давали на Онуфрійський монастир „двѣ кади меду по шести пудовъ“, а у „Комаровичахъ старецъ зъ братьєю [...] двѣ кади меду по шести пудовъ“. 1483 р. на той же монастир „Селюзини дают двѣ кади меду по пяти пудовъ“. У кадях уряд Великого Князівства Литовського платив данину кримській орді. Так, у кінці XV ст. в орду щорічно відправляли по 30 кадей меду¹⁷.

Від міри кадь платили мито, яке мало назву *повітщина*. Назва мита походила від назви кришки каді — *віко*. Зокрема, у Києві повітщина становила „оть меду, оть кади каждоє, оть віка повістниці по грошу“, а медове помірне в 1499 р. в Києві брали „съ віка по полугрошку, а від колоди меду грош“¹⁸, тобто колода дорівнювала двом вікам, або двом кадям.

¹¹ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.), изданные М. Довнар-Запольским.— Москва, 1899.— С. 31, 34, 50.

¹² Там само.— С. 91—92; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 5.

¹³ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 148.

¹⁴ Торгівля на Україні XIV — середині XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.— К., 1990.— С. 82.

¹⁵ Русская правда: По спискам академическому, Карамзинскому и Троицкому / Под ред. проф. В. Д. Грекова.— Москва, 1934.— С. 16.

¹⁶ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги.— С. 98.

¹⁷ Акты Литовской метрики / Собр. Ф. Н. Леонтовичем.— Варшава, 1896.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 14; Акты ЗР.— Т. 1.— С. 103.

¹⁸ Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в.— К., 1908.— С. 53; його ж. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— К., 1901.— Т. I.— С. 396—397; Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...

В описі навколишніх поселень, які в 1552 р. належали Мозирському замку, серед медових мір зазначено і *відро*, причому вказано, що „въ кади 4 ведра“¹⁹.

Назва міри відро пов'язана зі словом вода. Первісне значення назви означало посуд для носіння води²⁰. Проте в документальних джерелах XIV—XVII ст. відро зафіксоване також як міра місткості меду, яким платили податки. Так, за грамотою короля і великого князя Олександра від 22 квітня 1496 р. київському зем'янинові А. Пряжовському дозволено брати „ведро меду пресного“ з його підданих Шершневичів, які раніше платили цей податок на ключ київський. Міра відро мала регіональні відмінності. Так, у 1499 р. селяни Київщини мали давати на рік п'ять, а в 1507 р. — вісім „відеръ меду кієвскоє міры“²¹.

Відрами меду платили податок і в Луцькому та Житомирському повітах²².

Міра відро слугувала також одиницею оподаткування. Так, медовий податок мав назву відро: „Помърноє медовое, што зоветься ведро, чимъ медъ мърятъ подлѣ обычая тамошнего“²³.

Оскільки в кадї було 5—6 пудів меду, то у відрі відповідно 1,25—1,5 пудів. У ревізії державних замків Великого Князівства Литовського, яка відбулася у 1552 р., при описі Мозирського замку зазначено, що у відрі меду було „камєни два“²⁴.

Камінь, на відміну від попередніх мір, був одиницею ваги. Назва міри пов'язана з використанням предмета — шматка каменю — як ваговий еквівалент. Систематичне використання „природної гирі“ призвело до локальної стандартизації її ваги в різних країнах. Метрологічне значення слова відоме як у західнослов'янських, так і в англійській та німецькій мовах, що є виявом шляхів розвитку ранньої метрологічної практики²⁵.

На Волині і Наддніпрянщині в XIV — першій половині XVII ст. міра камінь набула значного поширення.

Цьому сприяла, як видно з грамоти великого литовського князя Вітовта від 20 червня 1396 р., його державна політика. У грамоті зазначалося, щоб жителі міста Борисова при сплаті податку зважували його не кантарем, як раніше, а тільки у князівський „камєнь в'сячий“²⁶. Крім того, що камінь був точнішою одиницею ваги, ніж кантар, заходи князя Вітовта сприяли стандартизації конкретної міри ваги в межах держави. Така політика привела до того, що вага низки товарів, як видно з королівського універсалу про нове мито і акциз, виданого у 1561 р.: воску, лою, конопель, льону і хмелю, які вивозилися за кордон, визначалася мірою камінь. У каменях вказували вагу селітри. Так, київський пушкар,

¹⁹ Торгівля на Україні...— С. 82.

²⁰ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 105—106.

²¹ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 69; Мірза-Авак'янц Н. Виймки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні.— Харків, 1930.— Т. 41.— С. 74; Архив ЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 5.

²² Акты Литовской метрики.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 158, 163.

²³ Акты ЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2.— С. 11.

²⁴ Торгівля на Україні...— С. 82.

²⁵ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 137—138.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1.— С. 2—3.

що служив у замку, мав розбивати на порох „по п'ятнадцяти каменей салетри...“²⁷

У каменях визначалася і вага меду. Оскільки відомо, що відро меду вміщувало 1,25—1,5 пуда, а у відрі було два камені, то камінь меду мав дорівнювати 0,625—0,75 пуда.

З інкорпорацією 1569 р. українських земель до складу Речі Посполитої відбувається уніфікація міри камінь під час встановлення (таксації) воеводами цін на усі товари, крім збіжжя.

У Польському королівстві таксація проводилася з XV ст. Законодавчі приписи з цього питання були узагальнені Конституцією Пйотрківського сейму 1565 р. „Устава на ваги і міри“. Відповідно до неї воеводи повинні були „не тільки написати уставу для товарів, але й виміряти, встановити і оповісти міри“²⁸. Таксація цін на Волині і Наддніпрянщині відома вже на початку XVII ст. Так, 11 березня 1612 р. волинським підвоєводою Я. Заблоцьким разом із членами волинського магістрату була проголошена устава цін на Володимирському ринку. За цією уставою встановлювалася на ринку однакова вага: фунт дорівнював 32 лотам, або 48 скойцам; камінь дорівнював 32 фунтам; центнер — 5 каменям; гарнець меду — 4 квартам²⁹.

У червні 1618 р. волинським підвоєводою В. Милачевським була проголошена устава цін на ринках Волинського воеводства. За цією уставою, підвоєвода мав ставити печатки на міри рідин: гарнці, півгарнці, кварта, на мірки для вимірювання різноманітного збіжжя, а також на ваги, фунти і лікті, щоб вони відповідали прийнятому стандарту³⁰. 28 лютого 1624 р. волинським підвоєводою В. Милачевським оголошена нова устава цін на Володимирському ринку, за якою бочка угорського вина встановлювалася місткістю 65 гарнців, а мед мав продаватися на маркірований гарнець місткістю 4 повних львівських кварта³¹.

Незважаючи на поширення польського стандарту — каменя у 32 фунти, — на українських землях продовжували використовувати і місцеві його стандарти. Так, у скарзі кам'янець-подільського купця Михайловича на лендвійта і лаву міста Володимира, поданій 14 березня 1643 р., про зволікання в суді у його справі з Г. Вонгом щодо порядку оплати закупленої останнім осетрини, зазначено, що продаючи її „каменей п'ятдесят, и пять [...] не на тутешнии володимерскии, але на лвовьскии або на любельскии камень, который есть одъ тутешного володимерского чътерма фунътами меньшии“³².

Відомо, що львівський камінь дорівнював так званому легкому каменеві, тобто 32 фунтам³³. Володимирський камінь був на 4 фунти більший від львівського та люблінського, отже, дорівнював 36 фунтам.

Міра камінь як медова міра, як це видно з опису Мозирського замку, проведеного в 1552 р., поділялася на „сєм бельцов“³⁴. Виходячи

²⁷ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— Т. 1.— Приложения.— С. 54; його ж. Украинские староства в первой половине XVI в.— С. 54.

²⁸ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Vol. 2.— P. 50—51.

²⁹ Торгівля на Україні...— С. 248—250.

³⁰ Там само.— С. 263—264.

³¹ Там само.— С. 269—270.

³² Там само.— С. 323.

³³ Wierzbowski T. Vademecum.— S. 223.

³⁴ Торгівля на Україні...

з ваги каменя меду: 0,625—0,75 пуда, *белець* мав дорівнювати приблизно 0,1 пуда.

Місткість меду вимірювалася також мірою *караманом* (*караймоном*, *карайманом*). Так, 27 березня 1498 р. видано царю Мендликгирею „30 караманов меду пресного [...] с ключа київського“. Про „чотири карамони меду пресного“ і два відра, які селянин Дитяткович, що проживав у Київському повіті, мав платити своєму поміщикові — овруцькому намісникові Горностаю Романовичу, за виданою йому 7 травня 1493 р. грамотою великого литовського князя Олександра³⁵.

Відомостей про величину цієї міри дуже мало. Так, І. Єрофієв вважав, що караймон за місткістю дорівнював відру. Проте з цією величиною міри не погодився В. Винник, який цілком справедливо вказав на те, що в наведеній у І. Єрофієва цитаті зазначено, що данина обчислювалася, крім карамонів, ще й відрами, що при ідентичності мір було б недоцільно. Крім того, вчений зазначав, що в ранніх перекладних пам'ятках давньоруської мови назва давньоруської міри *корчага* передана грецькою „карайман“, це наштотувало деяких дослідників історичної метрології на думку про метрологічну відповідність цих мір, які були прирівняні до 1,5—1,75 розміру пізнішого відра³⁶.

Оскільки згадана назва міри не мала опори в живій мові, не набула особливого поширення у побуті і не увійшла у співвідношення з іншими мірами, в XVI ст. вона зникає з ужитку.

Місткість меду вимірювали також *бочками* і *вшатками*. Так, у митній уставі Великого Князівства Литовського, прийнятій у 1569 р., зазначалося, що „отъ бочки львовскоє меду пресного“ платили мито 24 гроші, де львівська — уставна бочка. А в королівському наказі від 5 червня 1529 р. державцям королівських дворів про надання литовському посольству до Московської держави зазначено „вшаток меду“ і бочку пива в 3 вшатки³⁷. Скільки вшатків меду в бочці, встановити не вдалося, але маючи дані про співвідношення бочки і вшатки пива як 1:3, таке ж можна прийняти і для меду.

Бочка була однією з основних мір сипких і рідин у народній метрології слов'янських народів. Походження назви міри і назви посуду пов'язують зі словом *бок*, українське *бік*, за випуклою формою цього бондарського посуду. Назва міри походить від назви бочки — тари, поширеної на українських землях. Така тара існувала і на Волині та Наддніпрянщині. Так, пан Стрибиль 2 липня 1624 р. витратив на кожну бочку, себто тару, по 104 фунти. В бочках надіслано жито будівельникам, які в 1529 р. ремонтували місцеві укріплення у зв'язку з очікуванням ворожого нападу³⁸.

У бочках платили податок. Так, жителі села Сомина Володимирського повіту платили в 1499 р. власникові села І. Русиновичу чотири бочки пива. Замість пива селяни могли розраховуватися і грошима: „Отъ каждое

³⁵ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 34, 55—56.

³⁶ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 112; Черепнин Л. В. Русская метрология.— Москва, 1944.— С. 29.

³⁷ Любавский М. В. Областное деление и местное управление...— Приложения.— С. 51—52; Торговля на Україні...— С. 140.

³⁸ Торговля на Україні...— С. 276; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 100; Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 91—92.

бочки, в которой четыре корцы краковских бюджет, зварывши пиво, маєт даты два гроша лядзских“. Бочка місткістю чотири корці краківські мала назву *устанна (мала, солянка)* і була місткістю 102 л³⁹.

Міра бочка на українських землях у XIV — першій половині XVII ст. мала регіональні відмінності. Так, у королівському привілеї, наданому 30 травня 1529 р. речичькому державцеві С. Полозовичу, зазначалося, що жителі міста Речиці мали продавати і купувати збіжжя „в бочку міри Мозырское и Бобруйское и иных замков“, а податок платили „по солянцѣ“ жита і овса „Виленьское мѣры“. У документі за 1530 р. зазначено „две бочки овса лукочиньское мѣри“⁴⁰.

Одним з видів бочки — міри, яка одночасно була і одиницею оподаткування, була *бочка-солянка*. Так, привілей короля Сигізмунда, виданий 3 жовтня 1508 р., звільняв василиських жителів Паца з братами від поземельного податку — дякла, який складав „бочку жита солянку, а другую бочку солянку овса“. Півтори бочки солянки становили мозирську міру, від якої платили помірне „оть мѣры 2 пѣнязи“⁴¹.

Бочка ділилася на дві *півбочки*. Так, у відомості, представленій королеві Сигізмундові 29 лютого 1511 р., зазначалося, що до двору надійшло „дѣвѣсот полубочков жита и пятнадцѣть полубочков“ від городенського старости С. Петровича⁴².

Бочка була одиницею оподаткування. За „соляницькою службою“, соляник С. Юевич з синами платив податок на замок Городенський „в каждый год по бочѣ соли“. Від неї брали мито. За митним універсалом 1561 р., від зерна, що провозилося за кордон, брали мито від бочки-солянки: жита — 2 гроші, пшениці — 3, ячменю — 15 пенязів. За новим митним тарифом, встановленим королем Стефаном Баторієм 27 липня 1576 р., брали „от бочки соли по три гроши“⁴³.

У бочках визначали розмір селітри. Так, у позові брацлавського воеводи князя Я. Збарзького від 4 квітня 1605 р. до володимирського гродського суду на скаргу білоцерківського міщанина Левона про незаконну конфіскацію князем у нього селітри в рахунок мита зазначено, що „пограбили у оного возов дѣсять, на которых было салетры бочок дѣсять, в каждой бочѣ по пѣтдѣсят каменѣй“. Таке ж співвідношення бочка „селітри, в которой было каменѣи пѣтдѣсять, а каменѣ по копи литовской коштоваль“, зазначено і в скарзі від 6 вересня 1608 р. любомльського купця Д. Хаїмовича на урядника Н. Порицька М. Ковальського про напад на нього⁴⁴. Таким чином, розмір селітри визначали як у мірах місткості — бочках, так і в мірах ваги — каменях. Бочка селітри дорівнювала 55 каменям.

³⁹ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 39; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— С. 445; Ісаєвич Я. Д. Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.— С. 11.

⁴⁰ Любавский М. В. Областное деление и местное управление...— С. 503.— Приложение.— С. 50; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства.— К., 1905.— Приложения.— С. 7.

⁴¹ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 133—134.

⁴² Там само.— С. 146.

⁴³ Там само.— С. 149; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— Приложения.— С. 55, 68.

⁴⁴ Торговля на Україні...— С. 238, 244—245.

Своєю чергою бочка як міра рідин становила половину міри *фаси*. Так, у 1561 р. від бочки пива „Кгданського“ брали мита 8 грошей, а від *фаси* — 16 грошей⁴⁵, тобто *фаса* дорівнювала двом бочкам.

Бочками вимірювали також кількість солі. Так, князеві І. Озерницькому було видано три бочки солі з мита ковенського, а віленському міщанинові Матфею — 10 бочок солі з того ж мита. У бочках солі визначали також розмір податку. Так, в актах короля Сигізмунда I в реєстрі Волковийському дворові зазначено, що „соленики Волковські солько служат, по бочці солі дають съ службы, а по тысячу головажень білоє соли [...]“⁴⁶. У *головажнях* як мірах солі платили мито. Так, власник маєтку Калусово Володимирського повіту П. Калусовський незаконно брав мито у купців, які проїжджали через його маєток, „по грошу, а по сту головажен соли“, що король Сигізмунд заборонив йому указом від 2 березня 1511 р. як незаконне⁴⁶.

Князь Заславський збирав мито в Луцьку по 60 головажень від воза солі, яку привозили прасоли, а луцький ключник у них же (крім луцьких міщан) збирав по півгроша від воза, від вола — по пенязю та 60 толп солі. *Толпа*, за даними М. Довнара-Запольського, — це інша назва міри солі *головажні*⁴⁷.

У *головажнях* визначали розмір білої солі, яку привозили з Польщі через Поділля. У Києві на воеводу від воза білої солі збирали мито по триста головажень, а з кожного човна солі, яку везли з півдня по Дніпру, брали по каменю⁴⁸.

Міра *головажня* успадкована від давньоруської системи мір. У „Руській правді“ зазначено, що вірнику за судовими штрафами мали давати окрім іншого ще й „соли 7 голважень“⁴⁹. *Головажня*, або *топка*, солі (ступка, *топка*, *гуска*) — це брусок солі розміром приблизно 2,5×5 см, середня вага якого становила 60—80 г⁵⁰.

Ще однією мірою, успадкованою від давньоруської системи мір, була одиниця виміру сипких — *лукно*. В. Винник вважає, що первісно ця метрологічна назва означала бондарський посуд. Уперше міра *лукно* фіксується в давньоруських пам'ятках XII ст. на означення одиниці виміру меду і сипких⁵¹.

На українських землях Великого Князівства Литовського ця міра була поширена у XV—XVI ст. Так, у грамоті, наданій великим князем Олександром 25 квітня 1499 р. пані Юхновій та її синові Криштофу на підданих, зазначено розмір їхнього податку — „лукно пятипудное“, а у „Булгачковичокъ 2 лукні чотырпядных, а третєє пятипядное“ (1415 р.). У документах є відомості про розмір *лукна* у фунтах. Так, в описі Радошківського замку (1549 р.) зазначено: *лукно* в 50 фунтів⁵². Тому висновок І. Єрофієва про

⁴⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— Приложения.— С. 55.

⁴⁶ Акты Литовско-Русского государства (XIV—XVI ст.)...— С. 33, 35, 146—147; Любавский М. В. Областное деление и местное управление...— Приложения.— С. 8.

⁴⁷ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство...— С. 379.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Русская правда: По спискам академическому, Карамзинскому и Троицкому.— С. 9, 39.

⁵⁰ Торговля на Україні...— С. 370.

⁵¹ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги...— С. 92.

⁵² Акты Литовской метрики.— Варшава, 1897.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 18; Документы Московского архива Министерства юстиции.— Москва, 1897.— Т. 1.— С. 92.

незастосування міри вже на початку XVI ст.⁵³ потребує перегляду. Таким чином, давньоруська міра лункно застосовувалася на українських землях як у XV, так і в XVI ст., і дорівнювала 4—5 пудів, або 50 фунтів.

Міра лункно відома і в інших східнослов'янських країнах. Так, у Чехії це була міра сипких тіл і меду, у Словаччині — найбільша у XVI ст. міра зернових місткістю 156,325 л, у Сербо-Хорватії — міра зернових⁵⁴.

Особливу групу мір місткості і ваги на українських землях у XIV — першій половині XVII ст. становили міри товарного експорту. Одним із товарів, який експортували за кордон, був поташ. Це калієва сіль вугільної кислоти, біла порошкоподібна речовина з властивостями луку. Його застосовували при відбілюванні і фарбуванні тканин, у миловарінні, виробництві скла⁵⁵.

Поташ вимірювали в лаштах і бочках. *Лашт* — міра ваги, назва якої походить від німецького *Last*, що означає тягар, вантаж. Термін уживався спочатку на означення кількості вантажу, вміщеного на возі, запряженому четвериком коней, чи на двох парокінних фурах. У XVI—XVII ст. став основною оптовою одиницею ваги в морській торгівлі країн басейну Балтійського моря. За відсутності на суднах спеціальних одиниць місткості (тоннажу) вантаж судна визначався кількістю возів-лаштів. Так, у заяві Я. Красовського, поданій 30 березня 1618 р. у місті Володимирі, про поставку поташу гданським купцям зазначено, що в 1613 р. заявник поставив „лаштов три и бочокъ три“, а в 1614 р. — „лаштовъ два и бочокъ девѣт“, а всього „лаштовъ шѣст“⁵⁶. Звідси можна вирахувати, що лашт дорівнював 12 бочкам.

Ці ж дані про співвідношення лашта і бочки зазначені у заяві Я. Болмана, поданій 4 вересня 1573 р. у місті Луцьку, про порушення луцьким і острозьким владикою Йоною контракту на поставку попелу на берег річки Вепр для сплаву. У ній зазначено, що його кількість становила „сто лаштов попелу по дванадцати бочок в лашт“⁵⁷.

Бочка як міра попелу поділялася на *шифунти* (шафунти). У судовій справі між Л. Сапегою і Д. Стрибилем, поданій у липні 1623 р. до київського гродського суду про захоплення у Д. Стрибиля у Києві „полтора лашту попелу поташу, то єсть бочокъ осмнадцат, а в каждой ботце было по пульпѣта шафунту, а каждыи шифунтъ коштовал єго по девѣтнадцати золотых полских“⁵⁸. Таким чином, лашт дорівнював 12 бочкам; бочка дорівнювала 2,5 шифунта. Відповідно лашт дорівнював 12 бочкам, або 30 шифунтам.

А в контракті Д. Стрибиля з белзьким воеводою Р. Лещинським, підписаному 2 липня 1624 р. на виготовлення і доставку поташу, зазначено, що Д. Стрибиль продав воеводі 72 шифунти поташу по „піводинадцяти“ люблінських камені у кожному шифунті з розрахунку по 32 фунти за камінь⁵⁹. Тоді шифунт дорівнював 5,5 люблінського каменя, або 176 фунтам. Отже, лашт дорівнював 12 бочкам, або 30 шифунтам, або 165 каменям.

⁵³ Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри.— С. 21.

⁵⁴ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги.— С. 93; Єрофієв І. Н. До питання про старі українські міри.— С. 21.

⁵⁵ Торгівля на Україні.— С. 346.

⁵⁶ Там само.— С. 261—262; Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги.— С. 139—140.

⁵⁷ Торгівля на Україні.— С. 156.

⁵⁸ Там само.— С. 268—269.

⁵⁹ Там само.— С. 275.

Крім поташу, з українських земель експортували за кордон зерновий хліб. Спочатку його вимірювали в мацах, а потім обраховували в лаштах. Так, у примітці до контракту володимирських купців від 23 грудня 1584 р. про кількість проданого ними жита зазначено: „отмеривши жито в Коритниці мацею торчинскою, знову во Кгданську мерою Кгданскою меест быти тую сто лаштов жита мирено [...]“⁶⁰.

Термін *маца* проник в українську мову з польської. Польське „маса“, своєю чергою, запозичено від німецького терміна „Metzen“, в основі якого messen — міряти⁶¹. Крім торчинської маці, існували інші регіональні значення міри. Так, 30 січня 1573 р. луцький і острозький владика Йона Борзобогатий-Красенський подав скаргу на Г. і М. Крупських про їхній напад на церковну валку і захоплення транспортованих на ріку Буг 500 мац жита „меры луцкое“. У листі княгині М. Гольшанської від 8 березня 1561 р. про умови контракту з князем О. Сангушком на поставку жита в Устилуг для сплаву до Гданська зазначена його кількість „о тисечу мацъ жита по осми грошеи литовскихъ мацу Володимерское меры“⁶².

Оскільки в Гданську оптові продавці змушені були переводити регіональні українські міри в лашти, то зберігалися деякі відомості про їх співвідношення. Так, у розписці Я. Монтовта-Коблинського, виданій 27 червня 1566 о. Г. Прусиновському із зобов'язанням поставити продане за контрактом жито на річку Буг до Устилуга, зазначено: „Личачи в кожди лаштъ по двадцати мац Володимерских“. У листі ж В. Жоравницького від 21 квітня 1584 р. на поставку гданському купцеві А. Клейнфельду 100 лаштів жита визначено співвідношення лашта і торчинської маці: „На кажьды лаштъ кгданскии по пятнадъцати мацъ торчинскихъ“. А у контракті луцького вйта І. Борзобогатого-Красенського з князем Р. Сангушком, як видно з листа вйта від 5 березня 1555 р., зазначено, що в кожному зі ста лаштів, які продав князь вйтові, було „по двадъцати і по пети мацъ мѣри ковельской, водлѣ обычаю“⁶³.

Таким чином, лашт (гданський) дорівнював 15 мацам торчинським, або 20 мацам володимирським, або 25 мацам ковельським. Оскільки відомо, що гданський лашт дорівнював 120 пудам⁶⁴, то торчинська маца дорівнювала 8 пудам, володимирська — 6 пудам, а ковельська — 4,8 пуда.

Регіональні відмінності маці на українських землях ускладнювали проведення торговельних операцій і призводили до судових позовів. Так, А. Павловський купив у А. Буркацького 737 мац жита на берестецьку міру. Оскільки такої міри у покупця і продавця не було, вони переміряли жито на локацьку мацу, виходячи зі співвідношення — 9 мац локацьких дорівнює 8 берестецьким, що, на думку продавця А. Буркацького, відповідало дійсності. Проте покупець сумнівався у достовірності цього співвідношення і взяв у продавця лист із запевненням у поверненні недостачі при перемірі, яка виявилася у розмірі маці берестецької, що спричинило покупцеві втрату в сумі „пятсот золотыхъ полских“. Оскільки прода-

⁶⁰ Торгівля на Україні.— С. 207.

⁶¹ Х у д а ш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. (На матеріалах Львівського ставропігійного братства).— К., 1961.— С. 143.

⁶² Торгівля на Україні.— С. 95, 152.

⁶³ Там само.— С. 116, 205.

⁶⁴ Там само.— С. 369.

вещь віддавати їх не хотів, то покупець 3 лютого 1598 р. звернувся з позовом до Володимирського земського суду⁶⁵.

Таким чином, на Волині і Наддніпрянщині серед найбільш уживаних мір були:

встав меду = 4 колоди = 40—48 пудів
 носатка меду = 2 колоди = 20—24 пуди
 колода меду (міра, мірка) = 2 кадї (віка) = 10—12 пудів
 кадь меду = 4 відра = 5—6 пудів
 відро меду = 2 камені = 1,25—1,5 пудів
 камінь меду = 7 белців = 0,625—0,75 пуда
 белець меду = 0,1 пуда
 караман (карайман, караїман) меду = 1,5—1,75 відра
 колода (для сипких) = 8 осьмачок
 мозирська міра (мірка) (для сипких) = 1,5 бочки-солянки жита
 фаса (для рідин) = 2 бочки = 3 вшатки = 8 корців (краківських)
 = 204 л
 бочка уставна = 4 корці краківські = 102 л
 лукно = 4—5 пудів = 50 фунтів
 лашт (гданський) = 12 бочок = 120 пудів
 бочка = 12 пудів = 2,5 шифунта (шафунта)
 шифунт = 5,5 (люблінських) каменя = 176 фунтів
 лашт (гданський) = 15 мац торчинських = 120 пудів
 лашт (гданський) = 20 мац володимирських = 120 пудів
 маца володимирська = 6 пудів
 маца торчинська = 8 пудів
 лашт (гданський) = 25 мац ковельських = 120 пудів
 маца ковельська = 4,8 пуда
 бочка селітри = 55 каменів
 головажня солі (топка, ступка, гуска) = 60—80 г.

Офіційні польські міри, що поширювалися на Волині і Наддніпрянщині після їх інкорпорації у 1569 р. до складу Речі Посполитої:

фунт = 32 лоти = 48 скойців
 камінь = 32 фунти
 центнер = 5 каменів
 гарнець (меду) = 4 кварта львівські
 бочка вина = 65 гарнців.

Nelia HERASSYMENKO

ON THE HISTORY OF WEIGHT AND CAPACITY MEASURES IN VOLYN' AND DNIPRO REGION

The article examines one of the poorly researched questions in the history of Metrology which is measures of weight and capacity that were used in Volyn' and Dnipro Region both in the times of the Ancient Rus' State and while these territories were part of other foreign states. The author focuses on how the measure system evolved in the region and also ways in which Lithuanian and Polish metrology affected it.

⁶⁵ Торговля на Україні...— С. 229—230.